

PRODOR

III i V

DIVIZIJE
U SRBIJU
1944.

PETAR VIŠNJIĆ

PREDGOVOR

Opisujući prvi prodor 2. proleterske i 5. krajiške divizije u Srbiju nastojao sam da obuhvatim sve borbe koje su one vodile na teritoriji zapadne Srbije u razdoblju od sredine marta do 21. maja 1944. godine. Period tih teških borbi obradio sam kao jedinstvenu celinu, jer borbe koje su vodile 2. i 5. divizija u to vreme i na ovoj teritoriji sačinjavaju jednu operativnu celinu, pa prema tome čine i jednu operaciju. Malo duže sam se zadržao na davanju šireg i potpunijeg uvida, kao i osvrta na čitavu operaciju, jer sam našao za potrebno da napišem nešto više o onome što se sve zbilo u Srbiji i oko nje od početka jula 1941. pa sve do prodora udarne grupe divizija. Ova materija, smatram., traži i detaljniji zaključak o ovoj operaciji.

Obrađujući ovu operaciju, služio sam se dostupnim arhivskim izvorima, gotovo isključivo originalnom dokumentacijom preostalom od nemačkih i bugarskih fašističkih okupatora, Nedićevih, Ljotićevih i četničkih kvasilinskih jedinica i arhivom 2. i 5. divizije, kojom raspolaže Vojnoistorijski institut JNA, kao i stenografskim beleškama i dnevnicima učesnika u tim borbama. Zbog nedovoljne arhivske dokumentacije prikupio sam i razne podatke konsultovanjem učesnika koji su u to vreme bili u jedinicama 2. i 5. divizije. Neke sam upotpunjavao izjavama drugih, kako bih došao do što verodostojnije istorijske istine, no koliko sam u tome uspeo oceniće sami čitaoci, naročito oni koji su učestvovali u ovim borbama. Iako su se mnogi događaji iz tih slavanih dana, o kojima nisu ostali pisani tragovi, izbrisali iz sećanja i svesti pojedinih drugova, ipak sam pribavio od njih dragocene podatke.

Nastojao sam da što objektivnije opišem kako okupatorsko-kvislinška tako i dejstva naših snaga sa svima elementima koji su karakterisali ondašnju situaciju. Trudio sam se da dočaram što objektivniju sliku stanja naših divizija, vremena i događaja. Međutim, čitalac će naići u knjizi na pojedine epizode koje nisu sasvim rasvetljene i koje su ostale sporne. Iz raspoloživih materijala nisam mogao potpuno rekonstruisati te događaje i dati o njima svoj sud. Zbog toga tu verovatno ima i propusta. Neke su borbe, događaji i jedinice izostavljene, pojedine jedinice više, a druge manje osvetljene, no to se nije moglo izbeći zbog objektivne nemogućnosti da se prikupe svi podaci. Ipak, smatram da će se shvatiti pravi uzroci propusta i grešalca, jer mi je želja bila da prikazem ono što se dogodilo, a kritičku obradu ove operacije prepuštam drugim, da je oni dopune, a izvesne moje ocene možda i isprave.

Na obradi prvog prodora 2. i 5. divizije u Srbiju i njegovoj daljoj i potpunijoj istorijskoj oceni moraće se po mom mišljenju, još mnogo raditi. U prvom redu, na tom poslu trebalo bi da se angažuju njeni učesnici, pre svega komandanti i politički komesari koji su rukovodili divizijama, brigadama i bataljonima u udarnoj grupi, jer je naša pismena, arhivska dokumentacija – proenstveno 0 operativnim i taktičkim koncepcijama Vrhovnog štaba – iz ovog značajnog perioda naše novije istorije nedovoljna.

Na kraju, želim da ova knjiga bude skroman prilog istoriji 2. i 5. divizije i drugarskom borbenom kolektivu 2. proleterske brigade, u kome sam proveo najteže ali 1 najlepše dane narodnooslobodilačke borbe, brigade za koju sam duboko vezan i čijim se doprinosom u NOR-u ponosim, da bude prilog zahvalnosti narodu zapadne Srbije, koji nam je u tim teškim danima, kao i kasnije pružio svoju podršku i davao sve što je imao, kao i prilog sećanju na drugove i drugarice koji su položili svoje živote za oslobođenje i bolji život naših naroda.

Zahvaljujem svima onima koji su mi pomogli u radu na ovom delu, a posebno drugovima Milutinu Morači, Nikoli Ljubičiću i Abdulahu Sarajliću koji su svojim primedbama i sugestijama znatno doprineli njegovom kvalitetu.

PISAC

UVOD

I

Jula 1941. godine, u duhu direktiva Centralnog komiteta Komunističke partije i Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije o prelasku na opšti narodni ustanak, partizanski odredi u Srbiji počeli su, kao i u ostalim delovima Jugoslavije, oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Iako su u Srbiji, zbog njenog važnog vojnopolitičkog položaja, postojale jake nemačke okupatorske snage i dobro organizovan okupacioni vojnoupravni aparat, narodni ustanak je, zahvaljujući pravilnom radu partijske organizacije i slobodarskim tradicijama srpskog naroda ubrzo dobio široke razmere. Do kraja septembra formirana su 23 partizanska odreda sa oko 24.000 naoružanih boraca i oslobođeno je oko dve trećine teritorije Srbije. Najveći deo slobodne teritorije, u zapadnoj Srbiji i Šumadiji činio je jedinstveno geografsko područje, sa značajnim centrima, kao što su Užice, Čačak, Gornji Milanovac, Krupanj, Loznica i Bajina Bašta. Na oslobođenoj teritoriji, tzv. Užičkoj republici, razbijena je stara a formirana nova, revolucionarna narodna vlast — narodnooslobodilački odbori. Da bi ugušilo oružani ustanak u Srbiji, nemačko-fašističko komandovanje je ojačalo svoje snage dovlačenjem novih jedinica iz Grčke, Francuske i Sovjetskog Saveza te ojačani 125. puk iz Grčke, 342. peš. divizija i 202. oklopni bataljon iz Francuske i iz SSSR-a (113. peš. divizija i krajem septembra otpočelo izvođenje krupnijih ofanzivnih operacija koje su u našoj istoriografiji poznate kao prva okupatorsko-kvislinška ofanziva. U ovim operacijama,

koje su trajale od polovine septembra pa sve do polovine decembra 1941, učestvovalo je pet nemačkih divizija (113, 342, 714, 717. i 718. divizija) 125. samostalni pešadijski puk, 202. tenkovski bataljon i 64. policijski bataljon, zatim kvislinške snage Milana Nedića, Dimitrija Ljotića i Koste Pećanca, kao i ustaško-domobranske jedinice i četnici Draže Mihailovića – ukupno oko 80.000 vojnika.

Zbog velike nadmoćnosti u ljudstvu i tehnici, neprijatelj je uspeo da slomi otpor još nedovoljno iskusnih partizanskih odreda i prodre na oslobođenu teritoriju, zbog čega su se oni, izloženi koncentričnim udarima jakih neprijateljskih jedinica, morali povući preko pl. Zlatibora i r. Uvea u Sandžak, dok je manji njihov deo ostao na svom terenu. Nakon ove ofanzive narodnooslobodilački pokret u Srbiji ušao je u novu, težu fazu. Pod okriljem okupatora došlo je do ujedinjenja svih reakcionarnih i kontrarevolucionarnih snaga u Srbiji koje su težile konačnom ugušenju ustanka. Nastalo je privremeno splešnjavanje ustanka, tako da su dalje borbe vođene u vanredno složenim i teškim uslovima.

Posle prve okupatorske ofanzive borbe u Srbiji nisu prestale. Istina, one nisu bile onakvog zamaha kao 1941. godine, jer nije bilo uslova za to. Razvijale su se bez direktnog učešća glavnih snaga Narodnooslobodilačke vojske, pa su preostale partizanske snage u Srbiji bile prinuđene da se same suprotstavljaju nadmoćnim jedinicama okupatora, kvislinga i četnika. Uprkos strahovitog terora okupatorskih i kvislinških snaga, žarišta borbe održala su se u Šumadiji, južnoj i istočnoj Srbiji i u mnogim okupiranim gradovima. U toku 1942. godine partijska i vojna rukovodstva oslobodilačkog pokreta u Srbiji radila su na obnovi partijskih organizacija, jačanju postojećih i stvaranju novih partizanskih odreda, povezivanju izolovanih partizanskih grupa i pojedinaca i stvaranju moralno-političkog jedinstva srpskog naroda radi dalje borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Obnavljanje razbijenih, brojno narastanje postojećih i stvaranje novih partizanskih odreda imalo je za posledicu da su im akcije postale sve češće i zamašnije. U prvoj polovini 1943. godine iako još uvek malobrojne, partizanske snage su uništavale posade u neprijateljskim uporištima, žandarmerijske stanice, skladišta oružja, municije i hrane, transporte, rušile

komunikacije i druge objekte, mobilitalne nove borbe itd. U neravnoj borbi sa jačim neprijateljem, partizanski odredi u Srbiji uspeali su da u leto 1943. godine prošire žarišta ustanka i relativno čvrste slobodne teritorije u Šumadiji, Toplici, Jablanici, Crnoj Travi i Timočkoj krajini, koje su postale baze ponovnog širenja narodnooslobodilačke borbe. Došlo je i do povezivanja susednih odreda i jačeg međusobnog potpomaganja. Najzad, formiranjem čvrstih udarnih bataljona (jun—jul 1943) stvoreni su potrebni uslovi za formiranje brigada i u Srbiji. 5. oktobra stvorena je 1. šumadijska, a 10. oktobra 1. južnomoravska brigada Narodnooslobodilačke vojske. Već 21. novembra formirana je 2. južnomoravska, a mesec dana kasnije i Privremena šumadijska brigada. Pored njih, uspešno su dejstvovali partizanski odredi i udarni bataljoni. U periodu januar—mart 1944. godine formirane su: 3, 4, 5. i 6. južnomoravska brigada. Takav razvoj događaja uslovio je da je okupator prikupio nove snage sa namerom da razbije srpske brigade, udarne bataljone i partizanske odrede i spreči dalje širenje narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Zato je bilo neophodno pružiti pomoć tim novformiranim brigadama, kako bi se omogućio dalji uspešan razvoj ustanka u Srbiji, gde su se nalazile znatne rezerve ljudstva za popunu starih i formiranje novih brigada i divizija, kao i rezerve ostalih potreba za rat. Osim toga, jednim snažnim udarom po okupatorskim i kvislinškim snagama u Srbiji uticalo bi se na držanje bugarskih okupacionih trupa i u velikoj meri potpomoglo jačanje narodnooslobodilačkog pokreta u Makedoniji.

II

Srbija je za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe i pobedu narodne revolucije u Jugoslaviji imala poseban vojnički i politički značaj. Trebalo je na tom području razbiti kontrarevolucionarne četničko-nedićevske snage i njihov aparat. Te snage, iako su većim delom bile stvorene prisilnom mobilizacijom i uz podršku i pomoć okupatora, predstavljale su jedinu vojnu snagu na koju se oslanjala domaća reakcija u zemlji i izbeglištvu, kao i drugi reakcionarni krugovi u inostranstvu. O tome se

u jednoj depeši Vrhovnog komandanta NOVJ, upućenoj štabu 2. korpusa 21. oktobra 1943. godine, pošto se konstatuje da se operacije ovog korpusa moraju usmeriti prema Srbiji, kaže: „ ... To je najvažnija strateško-politička zadaća sadašnjice da se onemogući Draža. Treba raditi hitno u tom pravcu zbog vanjsko-političkih razloga.”¹

Značaj Srbije za oslobodilački pokret istaknut je i u depeši koju je Vrhovni štab 29. aprila 1944. godine uputio štabu 12. udarnog korpusa, u kojoj se, pored ostalog, kaže:

„ ... od izvanredne je važnosti da naše divizije pređu u Srbiju ... Ne zaboravite da je za čitav oslobodilački pokret danas od primarne važnosti Srbija. Pitanje likvidacije izbegličke vlade i priznavanje Nacionalnog komiteta zavisi od Srbije, odnosno naših snaga u njoj.”²

Od povlačenja partizanskih odreda sa oslobođene teritorije u zapadnoj Srbiji i Sumadiji, krajem 1941. godine, Vrhovni štab nije nikada napuštao ideju o pružanju pomoći radi ponovnog razbuktavanja borbi u Srbiji. U tom pravcu preduzimao je niz mera. Tako je odmah posle povlačenja đela naših snaga u Sandžak vraćena u zapadnu Srbiju grupa vojno-političkih rukovodilaca, oko 250 boraca Kosmajskog partizanskog odreda, 2. užička četa Užičkog partizanskog odreda i jedna četa Sumadijskog partizanskog odreda sa zadatkom da se povežu sa preostalim partizanskim jedinicama, kako bi se ponovno oživele borbe protiv okupatora na tom području. Još 14. decembra 1941. godine Centralni komitet KPJ uputio je pismo Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, u kome je od partijske organizacije, pored ostalog, tražio da još više razvije partizansku delatnost u čitavoj Srbiji i učvrsti partijske organizacije i narodnu vlast.³ Pored toga, Vrhovni štab je formirao novi Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Srbije⁴ i, pismom od 8. ja-

¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 10, dok. br. 191 (ubuduće Zbornik 11/10, dok. 191).

² Arhiv Vojnoistorijskoj instituta, kutija 408 A, dok. br. 2/29-8/1.

³ Zbornik 1/2, dok. 78.

⁴ U ovaj štab su ušli: Mirko Tomić, Petar Stambolić, Milinko Kušić, Zdravko Jovanović, a nešto kasnije i Radivoje Jovanović Bradonja.

nuara 1942, dao mu precizne zadatke i direktive za rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom.⁵ Zajedno sa ovim pismom upućeno je i pismo Centralnog komiteta Okružnom komitetu KPJ za Valjevo da uspostavi vezu sa svim okružnim komitetima u zapadnoj Srbiji i Šumadiji i sa Pokrajinskim komitetom za Srbiju.⁶ Takođe je uputio u Zagreb Ivu Lolu Ribara, koji je, pored ostalog, dobio zadatak da se preko Zemuna poveže sa članovima Pokrajinskog komiteta koji su se nalazili u Beogradu i prenese im direktive Centralnog komiteta za budući rad u novim uslovima. Upoznat preko pisma Glavnog štaba za Srbiju, od 31. januara 1942. godine, sa teškom situacijom kod partizanskih odreda na prostoru Valjeva i njihovim danonoćnim borbama protiv vrlo jakih okupatorskih i kvislinških jedinica, Vrhovni štab je februara iste godine poslao novo uputstvo za rad u Srbiji." U međuvremenu (početkom januara 1942), pokušao je da vrati na svoje terene Užički i Cačanski partizanski odred, ali js brzom i energičnom intervencijom nadmoćnijih neprijateljskih snaga u prostoru planina Zlatibor i Javor, ova namera osujećena. Razbijanjem četničkih snaga u istočnoj Bosni (oko Vlasenice, Srebrenice, s. Bratunca i s. Drinjače) i oslobođenjem ove teritorije, u toku marta i aprila 1942. godine 1. i 2. proleterska brigada su doprinele da se istočna Bosna u vojnom i političkom pogledu postepeno razvije u novu bazu oružanog ustanka za koje se moglo

⁵ Zbornik II/2, dok. 93.

⁶ Zbornik II/2, dok. 94.

⁷ U ovom uputstvu pored ostalog, se kaže: „Mi shvatamo teškoće na koje nailazite pri sprovođenju naše direktive zbog stalnih borbi koje vodite sa neprijateljima i, razume se, na vama je da ocenite konkretnu situaciju i da te zadatke izvršavate u granicama vaših mogućnosti. Slažemo se da treba voditi računa o iscrpljenosti ljudstva, o njihovom slabom zdravstvenom stanju, odeći i obući. Tačno je da neprijatelj nastoji da iskoristi ovo zimsko vreme kako bi vas uništio, jer se boji proleća koje za nas znači ponovo stvaranje sjajnih uslova za razvijanje partizanskih borbi i narodnog ustanka. Morate paziti da u tim neprekidnim borbama ne istrošite svu municiju, a da bi se to izbeglo nije uvek celishodno uporno braniti neko mesto, već rade povlačiti se na bolje pozicije za vas. Morate po svaku cenu zadržati partizanski način ratovanja, tj. postavljanje dobrih zaseda neprijatelju, napadanje po noći itd., jer se u takvim borbama troši najmanje municije i, ako su dobro pripremljene, one se uvek svršavaju sa uspehom." (Zbornik II/2, dok. 196).

dejsstvovati u raznim pravcima, a naročito prema Srbiji, ali je potpuno realizovanje toga plana osujetila nova, takozvana treća okupatorsko-kvislinška ofanziva koju je neprijatelj usmerio na ovu oblast. Sredinom juna 1942. godine, pred završetak ove ofanzive, Vrhovni štab je ponovo razmatrao mogućnost povratka u Srbiju, ali je morao odustati od ove namere i orijentisati dejstva grupe proleterskih i udarnih brigada prema Bosanskoj krajini, tj. pravcem koji je u toj situaciji nudio najbolje vojno-političke rezultate. Formiranjem Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, pod kraj 1942. godine, Vrhovni štab je u svom strategijskom planu za dalja dejstva predvideo prodor krupnim snagama prema Srbiji, da bi kasnije, januara 1943, kada je počela četvrta okupatorsko-kvislinška ofanziva, ova ideja bila definitivno konkretizovana, u planu za protivofanzivu Glavne operativne grupe Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije prema Crnoj Gori i Sandžaku i, dalje, prema južnoj Srbiji, što je neprijatelj sprečio preduzevši svoju petu ofanzivu.

Neposredno posle pete okupatorsko-kvislinške ofanzive opšta situacija na evropskom, a posebno na jugoslovenskom ratištu iz osnova se izmenila. 25. jula 1943. godine došlo je u Italiji do pada Musolinija. To je bio očigledan znak da će uskoro doći do kapitulacije fašističke Italije, a time i do slabljenja sila Osovine. Desant anglo-američkih saveznika na Siciliji (10. jul–17. avgust 1943. god.) pojačao je kod nemačkog fašističkog komandovanja bojazan od iskrcavanja saveznika u Grčku. Zbog toga Hitler predviđa da sa sovjetsko-nemačkog fronta prebaci u Jugoslaviju, na moravsko-varždarski pravac, svoju 2. oklopnu armiju. Nešto ranije (18. jun) on traži od bugarske fašističke vlade da pojača svoje snage u Srbiji, kako bi one preuzele Okupaciju Srbije na sever do r. Dunav, obezbedile komunikacije u moravsko–vardarskoj dolini kojima je nemačka Grupa armija „E” u Grčkoj bila povezana sa glavnim nemačkim snagama, pojačale svoju 5. armiju u Makedoniji i preuzele okupaciju dela Grčke oko Solunskog zaliva.⁸

^R Bugarska vlada je 19. juna 1943. prihvatila Hitlerove zahteve i uskoro prebacila u Srbiju, Makedoniju i Grčku nove četiri divizije.

Međutim, 8. septembra 1943. Italija je ispala iz rata. Narodnooslobodilačka vojska, razoružavanjem desetak njenih divizija, još se bolje naoružala i primila u svoje redove nekoliko desetina hiljada novih boraca i formirala nove brigade, divizije i korpuse. Time je ona u čitavoj Jugoslaviji toliko ojačala da je bila u stanju da i u onim već retkim oblastima zemlje, gde dotad nije bila u ofanzivi, preuzme inicijativu i pređe u odlučna dejstva. U to vreme je okupatorima na Balkanu pretila dvojaka opasnost: prvo, ako ne preduzmu efikasne mere, oslobodilački pokret jugoslovenskih naroda može još jače razbuktati plamen oslobodilačkog rata, sa svim njegovim posledicama; drugo, pod uticajem tako uspešnog razvoja borbi u Jugoslaviji, mogla se pojačati oslobodilačka borba i u drugim balkanskim zemljama. Balkan je dobio veliki strateški i politički značaj, tim pre što je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije postala značajan činilac u sklopu opšte savezničke strategije. U ovako delikatnoj situaciji, nemačko fašističko komandovanje, koje je očekivalo iskrcavanje anglo-američkih saveznika u Dalmaciji ili Crnogorskom primorju, obratilo je naročitu pažnju prema Jadranskoj obali, a Vrhovni štab NOV i POJ prema Srbiji.

Još ranije očekujući propast fašističke Italije, Vrhovni komandant NOV i POJ, maršal Tito, znajući da je srpsko ratište, u operativno-strateškom smislu, postalo veoma značajno za razvoj ratnih operacija na Balkanu i pretpostavljajući da će neprijatelj grčevito braniti Srbiju, pravovremeno je otpočeo sa pripremama za upućivanje svojih iskusnih jedinica prema Srbiji, sa ciljem da se u pogodnom momentu težište dejstva Narodnooslobodilačke vojske postepeno prenese na istočne oblasti naše zemlje i njima obuhvati cela teritorija Srbije i Makedonije. Već 8. avgusta 1943. on je naredio 2. proleterskoj diviziji, koja se tada nalazila u istočnoj Bosni, kod Tuzle, da krene za Sandžak i Crnu Goru sa zadatkom da tamo razbije četnike Draže Mihailovića i muslimansku fašističku miliciju, prihvati delove 3. i 5. proleterske i 10. hercegovačku brigadu, razoruža tamošnje italijanske jedinice i pripremi polaznu osnovicu za prodor u Srbiji.⁹

⁹ Zbornik 11/10, dok. 64, 125 i 126.

Izvršavajući ovo naređenje, 2. proleterska divizija u momentu kapitulacije fašističke Italije zatekla se u gornjem toku r. Drine, na prostoriji Foča—Goražde. Jedanaestoga septembra 1943. formiran je 2. udarni korpus Narodnooslobodilačke vojske, u koji su ušle 2. proleterska i 3. udarna divizija. U toku septembra i oktobra 1943. jedinice 2. proleterske divizije uspele su da razbiju četnike u Sandžaku i delu Orne Gore, da pruže pomoć našim jedinicama koje su deystvovalе na tom području, da skoro potpuno razoružaju italijanske divizije „Taurinenze" i „Venecija", i da oslobode Pljevlja, Prijepolje, Kolašin, Berane, Andrijevicu i Novu Varoš. Na taj način jedinica 2. proleterske divizije su izbile na jugozapadnu granicu Srbije, što je kod neprijatelja izazvalo veliku zabrinutost. Stoga su Nemci na brzinu prikupili svoje snage iz obližnjih garnizona, kao i četničke jedinice iz Grne Gore, Sandžaka i zapadne Srbije, i u drugoj polovini oktobra 1943. preduzeli napad sa namerom da odbace 2. proletersku diviziju iz doline r. Lima i da se dokopaju oružja i opreme dveju pomenutih italijanskih divizija. Međutim, u tome neprijatelj nije postigao nikakav značajniji uspeh.

Kada je 2. proleterska divizija napustila istočnu Bosnu, u njoj su ostale jedinice 3. udarnog korpusa Narodnooslobodilačke vojske.¹⁰ Vrlo brzo su njegove snage, u sadejstvu vojvođanskih jedinica NOVJ, očistile od okupatora i kvislinga veliki deo istočne Bosne i učvrstile se na r. Drini, prema Srbiji.

Međutim, taktička veza između 2. i 3. korpusa nije bila čvrsta, jer je front prema Srbiji bio širok, a zadaci oba korpusa veoma teški. Zato su 2. i 3. korpus predložili Vrhovnom štabu da se prema Srbiji uputi jedna jača jedinica Narodnooslobodilačke vojske, da bi popunila međuprostor Višegrad—Priboj, koji je postojao između ovih korpusa. Vrhovni štab se složio sa ovim traženjima i doneo odluku da se prema Sandžaku i Srbiji uputi 5. udarna krajiška divizija, koja se tada nalazila na položajima kod Gornjeg Vakufa i Fojnice, braneći tamošnju slobodnu teritoriju i deystvujući na neprijateljske komunikacije prema Bugojnu, Travniku i Sarajevu.¹¹

¹⁰ Zbornik 11/10, dok. 126, 141 i 144.

¹¹ Zbornik 11/10, dok. 155.

O svojoj odluci i planovima za ofanzivna dejstva na teritoriji Srbije, Vrhovni komandant je obavestio štab 2. korpusa u direktivi od 9. oktobra 1943. godine u kojoj se, između ostalog, kaže:

„Upućujem na vaš sektor jednu od najboljih krajiških divizija, pod komandom Milutina Morače. Ova divizija, koja spada u sastav I korpusa druga Koče (Koča Popović – prim. P. V.), biće privremeno pod vašom komandom i treba da zaposjedne Sandžak, tj. teritoriju Pljevlja – Prijepolje itd. do dolaska I divizije u doglednoj budućnosti. Razumije se da pojedine brigade te divizije treba da koristite u ofanzivnim akcijama, a u slučaju potrebe i cijelu diviziju pri razoružavanju italijanskih jedinica oko Berana i na teritoriji Sandžaka.“

„Moj plan jeste: koncentrisati I Korpus i vaš II Korpus na sektoru Sandžaka i Metohije i, kada za to bude momenat sazreo, krenuti u pravcu Srbije i Makedonije. Do toga vremena, naglašavam još jednom, preduzmite sve da učvrstite vlast i organizujete jedinice koje će ostati na terenu i koje će moći da osiguraju bezbjednost oslobođene teritorije.“¹²

10. oktobra 1943. godine, pošto su izvršene sve pripreme, krenula je 5. divizija na marš prema Sandžaku.¹³ Već krajem oktobra, vodeći borbe s četnicima, ona je zauzela Višegrad, Dobrun, Rudo i Priboj, izbila na granicu Srbije i u rejonu s. Banje (kod Priboja) povezala se sa 2. proleterskom brigadom 2. proleterske divizije.

Dolaskom 5. krajiške divizije u rejon Višegrad, Rudo, Priboj povezane su jedinice 2. i 3. udarnog korpusa, uspostavljen gotovo neprekidan front snaga Narodnooslobodilačke vojske prema Srbiji, od Zvornika i Višegrada u istočnoj Bosni pa preko Priboja i Prijepolja u Sandžaku, do Andrijevice u Crnoj Gori, uspostavljena je bolja kontrola svih pravaca koji su izvodili iz Srbije na ovo područje i čvršća kontrola teritorije u bližoj pozadini naših divizija. Do 10. novembra 1943. jedinice 2. i 5. divizije već su bile na teritoriji Srbije; ovladale su linijom Šargan—s. Palisat—s. Ljubiš i vršile pritisak prema Užicu. Sav prostor iza ove linije, prema Drini i Limu bio je očičćen od okupatora i četnika. Dejstva ovih dveju divizija, u istočnom delu Sandžaka i prema Užicu, dala su vrlo korisne rezultate. Četničke snage Draže Mihailovića, koje

¹² Zbornik 11/10, dok. 174.

¹³ Zbornik 11/10, dok. 175.

su dugo vršile uticaj na ovo veoma osetljivo i važno područje, dobrim delom su bile razbijene ili odbačene u Srbiju, a uticaj oslobodilačkog pokreta na muslimanske mase u Sandžaku postao je mnogo jači. Pored toga, prodor ka Užicu pozitivno je odjeknuo u Srbiji, gde je narod, izložen okupatorskim i četničkim zločinima, priželjkivao dolazak divizija Narodnooslobodilačke vojske.

U to vreme Vrhovni komandant planira da uputi još dve divizije prema Srbiji (verovatno 1. i 6. proletersku) i da lično dođe na ovaj sektor radi neposrednog rukovođenja operacijama u Srbiji. Takođe naređuje 16. i 17. diviziji da i one pređu iz istočne Bosne u Srbiju, a 3. korpusu da sadejstvuje u ovim operacijama.¹⁴

S obzirom na ovakav razvoj situacije, nemačko-bugarski okupatori očekivali su upad jačih naših snaga u Srbiju. Zbog toga je izbijanje divizija NOVJ na zapadnu granicu Srbije i opasnost od njihovog dubljeg prodora u Srbiju ozbiljno zabrinulo nemačkog vojnog zapovednika na Jugoistoku. General Hans Felber¹⁵ u svom izveštaju od 4. novembra 1943. godine upozorava nemačku Vrhovnu komandu, na ozbiljnost nastale situacije:

„Glavni događaj na graničnom području je koncentracija partizanskih snaga na prostoriji Višegrad–Priboj. Svakog momenta moramo računati da će Tito izvršiti svoj nameravani prodor na srpsku teritoriju u pravcu Užica.

¹⁴ Zbornik 11/10, dok. 191.

¹⁵ Da bi se nemački vrhovni komandant Jugoistoka general-feldmaršal Maksimilijan fon Vajks mogao posvetiti samo operativnim zadacima, Hitlerovom direktivom br. 48 od 26. jula 1943. god. bilo je naređeno da se za ceo Jugoistok formira u Beogradu štab vojnog zapovednika Jugoistoka, na čelu sa generalom pešadije Hanson Gustavom Felberom. Zadatak toga štaba bio je da vrši egzekutivnu vlast, da kontroliše kvislinšku vlast u Srbiji i Grčkoj i da potpomaže marionetske vlade u NDH i Albaniji (u slučaju otpadanja Italije). Kao takav, on je bio neposredno potčinjen Vrhovnoj komandi nemačkih oružanih snaga. Međutim, s obzirom na veliku stratejsku važnost Srbije, koja je glavni čvor svih komunikacija koje Dunavom, moravsko-varždarskom i moravsko-nišavskom dolinom vode na Balkan, general Felber je bio postavljen i za vojnog komandanta Srbije, i njemu su, pored poverenih vojnoupravnih zadataka, bile na tom području potčinjene sve okupatorske i kvislinške snage u Srbiji. U tom svojstvu on je bio neposredno potčinjen vrhovnom komandantu Jugoistoka (grupi armija „F”). Štab vojnog zapovednika Jugoistoka počeo je da funkcioniše u 12 časova 26. avgusta 1943. godine.

Protivmere koje sada treba preduzeti moraju imati karakter čiste vojničke akcije. Ne smemo upotrebljavati dosadašnji način suzbijanja partizana".¹⁶

Nastojeći da Srbiju zadrži u svojim rukama, nemački komandant Jugoistoka se u takvoj situaciji odlučio na ofanzivne operacije protiv naših jedinica koje su se prikupljale na prilazima Srbiji, sa ciljem da jednovremenim napadima, kako prema zapadu (istočna Bosna) i jugozapadu (Sandžak i Crna Gora), tako i unutrašnjosti Srbije, osujeti namere Vrhovnog štaba. Pored glavnog cilja da razbije i uništi naše jedinice i spreči njihov prodor u Srbiju, Felfer je težio da što brže ovlada oslobođenim teritorijama u istočnoj Bosni i Sandžaku, kao glavnim operacijskim osnovicama naših snaga za prodor u Srbiju.

Za ostvarenje svojih planova Nemci su dovukli dve divizije iz Grčke i uz pomoć kvislinških četničko-ustaško-domobrinskih jedinica, krajem novembra 1943. godine, preduzeli napad protiv 2. i 3. udarnog korpusa, koji je u decembru dostigao svoj puni zamah. Ovoj operaciji dali su tajni naziv „Kugelblic" (blesak metka), čiji je neposredan cilj bio, prisiliti 3. udarni korpus i vojvođanske jedinice (16. i 36. divizija) Narodnooslobodilačke vojske u istočnoj Bosni, 2. udarni korpus u Crnoj Gori i 2. i 5. diviziju u Srbiji i Sandžaku, na borbu, razbiti ih i sprečiti konsolidaciju slobodne teritorije koja im je služila kao oslonac za ofanzivna dejstva u Srbiji. Vojmo-upravni komandant Srbije imao je zadatak da u toku ove operacije nemačkim policijskim pukovima, bugarskim 1. okupacionim korpusom, snagama Ruskog zaštitnog korpusa i nedićevsko-četničkim jedinicama održava glavne komunikacije u Srbiji i parira dejstva srbijanskih jedinica Narodnooslobodilačke vojske u južnoj Srbiji i Sumadiji.

Posle mesec dana vrlo teških i neprekidnih borbi operacija „Kugelblic" je završena. Iako su borbe vođene tako dugo neprijatelju nije uspelo ni ina jednom pravcu da razbije naše jedinice. Tako se nakon ove operacije vojnička situacija u istočnoj Bosni i Sandžaku nije bitno izmenila. Naše jedinice su ostale manje-više na istom terenu. 3. udarni korpus i vojvođanske jedinice 'U istočnoj Bosni, 5. krajiška divizija posle ovih borbi prebacila se

¹⁶ Izveštaj generala Felbera, (Arhiv VII, k. 28, dok. 13/1).

u rejon Kalinovnik—Foča, 2. proleterska divizija se zadržala oko Pljevalja, dok su ostale jedinice 2. udarnog korpusa ostale u Sandžaku i Crnoj Gori.

III

Operacijom „Kugelblic“ neprijatelj nije uspeo da primora Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske da povuče svoje jedinice sa zapadne granice Srbije. Namera Vrhovnog štaba da jačim snagama prodre u Srbiju nije ni jednog momenta dovedena u pitanje. Naprotiv, osujećeni su planovi neprijatelja, a sučavana je udarna snaga i sposobnost 2. i 5. divizije za izvršenje namenjene im uloge. Osim toga, Vrhovni štab preduzima mere da jedinice predviđene za prodor u Srbiju popuni opremom koja je trebalo da stigne vazдушnim putem od saveznika.¹⁷ Prema proceni Vrhovnog štaba, najpovoljniji trenutak za prodor u Srbiju mogao je biti u proleće 1944. godine, a najkasnije u času otvaranja drugog fronta u Evropi.

O tim svojim planovima Vrhovni komandant, maršal Tito, obavestio je štab 2. korpusa pismom od 6. decembra 1943. godine, u kome se kaže:

„Pošto je situacija zapadno od r. Drine za nas povoljna, mi ćemo postepeno prenositi težište operacija ka istoku, u Srbiju. To je važan čvor u odnosu na Jugoslaviju, a u odnosu balkanskih događaja od prvenstvene je važnosti. Ana treba da nam posluži kao uporište odakle će moći da se razvija naš rad i akcije. Samo iz Srbije može se pružiti ruka bratskom bugarskom narodu...

Slazemo se sa vama da u Srbiju treba upasti sa jačim snagama. Mi takve snage spremamo. Imali smo nameru još pre zime da tamo upadnemo. No razvoj događaja nije nam dozvolio. Trebalo je prethodno popuniti i reorganizovati mnoge jedinice. Trebalo je iskoristiti slom Italije i zaplenjeno oružje uvesti u jedinice. Sve se ovo nije moglo izvesti i učiniti bez našeg prisustva i bez

¹⁷ Prema podacima dobijenim od Milutina Morače, tadašnjeg komandanta 5. divizije, oko 24. januara 1944. godine Vrhovni štab je naredio štabu 5. divizije da pronađe pogodno mesto na koje bi saveznici avionima doturili ratni materijal. Takvo mesto je pronađeno blizu s. Čelebića kod Foče. Štab 5. divizije je tražio da se dostavi municija, gumeni čamci i sanitetski materijal. Oko mesec i po dana čekalo se na obećanu pomoć. Međutim, saveznici nisu ni pokušali da je doture, iako je Vrhovni štab stalno insistirao da se ona što pre uputi.

intervencije mobilnih snaga koje su bile pri ruci Vrhovnog štaba. U tome nas je zatekla zima. Morate priznati da je pokret jačih snaga preko besputnog planinskog zemljišta težak. Upad u Srbiju po zimi ne bi dao one rezultate kakvi bi se očekivali."

I dalje:

„Imajte u vidu to da u Srbiju bi trebalo najkasnije upasti sa trenutkom otvaranja drugog fronta u Evropi. Ovo vam napominjemo iz tog razloga što se može dogoditi da sadašnjim vašim trupama može biti dodeljen taj zadatak. Inače mi mislimo za najkraće vreme, do proleća, prebaciti na taj sektor jače snage za upad u Srbiju, upravo za operacije na istoku. Naravno, te operacije biće kombinovane sa upadom naših snaga iz više pravaca, kako bismo razvukli neprijatelju pažnju na više strana."¹⁸

Prodor je trebalo izvršiti sa više pravaca: iz severnog dela Crne Gore, iz Sandžaka i iz istočne Bosne. Još 21. decembra 1943. godine nagovešteno je štabu 3. korpusa da 5. divizija „mora ostati u istočnoj Bosni do proleća, kada će stići i ostale naše snage."¹⁹

Početkom februara 1944. na jednom sastanku u štabu 2. proleterske divizije diskutovano je o mogućnosti ponovnog prebacivanja divizije preko r. Lima u Srbiju. Tom prilikom je situacija ovako procenjena: ako bi se 2. proleterska divizija prebacila preko Lima i našla na prostoru severno od linije Nova Varoš–Priboj, znatno bi uticala na planove eventualne nove neprijateljske ofanzivne akcije protiv 2. udarnog korpusa u Sandžaku i Crnoj Gori (od koje se u to vreme pribojavalo); dolaskom u Srbiju pomoglo bi se srbijanskim brigadama i partizanskim odredima na koje su vršile snažan pritisak jake okupatorske i kvislinške jedinice, a sama divizija popunila bi se ljudstvom iz Srbije; prodorom 2. proleterske divizije u Srbiju dobilo bi se mnogo i u političkom pogledu; borbe u njoj još više bi se proširile.

Posle iscrpne diskusije doneta je odluka: tražiti odobrenje od Vrhovnog štaba da 2. divizija upadne u Srbiju čim nastupi pogodan trenutak. Dvanaestog februara, preko štaba 5. divizije upućen je ovaj predlog Vrhovnom

¹⁸ Zbornik 11/11, dok. 101.

¹⁹ Knjiga primljenih depeša štaba 3. korpusa, (Arhiv VII k. 408 A).

štabu. Istovremeno je predloženo da 2. i 5. divizija do polaska 2. divizije, obrazuju jednu udarnu grupu koja bi, razbijanjem četnika u dolini r. Lima, popravila sopstvenu situaciju, a po izbijanju udarne grupe na sektor Priboj—Rudo da 2. proleterska divizija produži preko r. Ibra u Toplicu, dok bi 5. krajiška divizija prema situaciji, ili ostala na sektoru Ivanjica—Nova Varoš—Priboj, gde bi stvorila bazu za dalja dejstva, ili bi se povukla prema 2. udarnom korpusu i naslonila se na njega. Prisustvo 5. divizije na ovom sektoru bilo je potrebno da bi se obezbedio brži i lakši pokret 2. divizije za Toplicu.

Na ovaj predlog štab 5. divizije stavio je primedbu: da bi pokret na istok trebalo izvršiti pre nego što se otopi sneg i otpočne, eventualno, nova neprijateljska ofanziva u Sandžaku i Crnoj Gori, i da bi trebalo obe divizije uputiti paralelnim pravcima prema slobodnim teritorijama Srbije, jer da zadržavanje 5. divizije na sektoru Priboj—Nova Varoš ne bi bilo korisno. Neprijatelj bi mogao 5. diviziju odbaciti sa ovoga terena, a to ne bi bilo dobro ni za 2. diviziju, ni za jačanje oslobodilačkog pokreta u Srbiji.

Odgovor Vrhovnog štaba stigao je dvadeset šestog februara 1944. Vrhovni komandant je pravilno ocenio materijalnu opremljenost, kojima je namenio ulogu pretходnice u Srbiji, pa je naredio da 2. i 5. divizija krenu u Srbiju kad se dobije materijal od saveznika i sneg malo otopi. Za to vreme je trebalo da stigne i delegat Vrhovnog štaba, general-major Pavle Ilić Veljko, sa grupom vojno-političkih rukovodilaca koja je bila određena na rad u Srbiji.

U međuvremenu, Vrhovni štab je svojom Naredbom od 20. februara 1944. godine odredio štab 5. krajiške divizije da rukovodi obema divizijama. Time je formiran zajednički štab — štab udarne grupe divizija¹⁰ i objedinjeno komandovanje nad obema divizijama.

Tako se ideja Vrhovnog štaba o prodoru u Srbiju, koja je privremeno bila odložena zbog nemačko-kvislinške

¹⁰ Štab Udarne grupe zvanično se tako nije zvao, ali u opisu, radi lakšeg razumevanja, nazivaćemo ga štabom Udarne grupe divizije ili štabom Udarne grupe.

operacije „Kugelblic“ i zime u koju se bilo ušlo, počela realizovati početkom marta 1944. godine i to pre nego je neprijatelj išta ozbiljnije preduzeo protiv 2. i 5. divizije, da bi još u početku osujetio njihov zadatak.

Ovoga puta, plan Vrhovnog štaba za prodor u Srbiju sastojao se u sledećem: 16. i 17. divizija iz istočne Bosne, uz sadejstvo ostalih jedinica 3. udarnog korpusa, da forsiraju r. Drinu i upadnu u zapadnu Srbiju, gde bi stvorile pogodnu osnovicu za prodor u Sumadiju i povezivanje sa tamošnjim partizanskim jedinicama, a 2. i 5. divizija da pređu Lim i da se preko Ibra prebace u Toplicu i Jablanicu, pruže pomoć tamošnjim partizanskim jedinicama i zatim zajedno sa srpskim, kosovsko-metohijskim i makedonskim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske stvore veću slobodnu teritoriju između Ibra, Zapadne Morave, Bugarske, Ovčeg polja i Kosova i Metohije, kao oslonac za ofanzivna dejstva prema istočnoj Srbiji, Šumadiji i Makedoniji i da ostvare povoljne uslove za prebacivanje novih snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju; istovremeno da pruže pomoć bugarskim partizanskim jedinicama kako bi se još više razbuktala oružana borba u Bugarskoj.²¹ Za slučaj neuspeha 2. udarni korpus je imao zadatak da na teritoriji Sandžaka i Crne Gore prihvati 2. i 5. diviziju, prilikom eventualnog povlačenja iz Srbije. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju dobio je direktivu „da pokrene čitav partijski i vojni aparat u Srbiji za hitnu mobilizaciju ljudstva i za formiranje novih jedinica“.²²

Plan Vrhovnog štaba za prodor u Srbiju u proleće 1944. bio je potpuno pravilan jer su baš u to vreme postojali krupni razlozi za upućivanje tako jakih i odabranih snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju.

Tada je u Srbiji dejstvovalo više partizanskih odreda, bataljona i brigada. U Šumadiji je Privremena šumadijska brigada vodila svakodnevne teške borbe sa nadmoćnijim četničkim, nedićevskim i okupatorskim snagama. Zbog teških gubitaka u ljudstvu i nedostatka municije prilikom jednog sukoba sa neprijateljem kod s. Darosave

²¹ Pismo Svetozara Vukmanovića Tempa komandantu Glavnog štaba NOVJ za Srbiju, od 13. IV 1944. (Zbornik 1/7, dok. 98, str. 252–253).

²² Depeša Vrhovnog štaba, od 25. II 1944, Knjiga primljenih depeša PK KPJ za Srbiju, (Arhiv CK KPJ, br. 6253/VI 2–5).

(sada Partizani), sredinom februara 1944. godine brigada je preformirana u Sumadijski i Kosmajski partizanski odred. Oni su do proleća dejstvovali po četama i vodovima: Sumadijski odred na prostoru Arandjelovac—Topola—pl. Bukulja—pl. Rudnik, a Kosmajski na pl. Kosmaj i u Podunavlju. Od tih jedinica formirana je u s. Darosavi, aprila 1944. godine, 2. šumadijska brigada, koja je operisala u Šumadiji i na pl. Kosmaj.

Početakom 1944. godine na teritoriji čačanskog okruga došlo je do privremenog zastoja u razvoju oružane borbe, jer je glavnina Čačanskog partizanskog odreda, po naređenju Glavnog štaba NOJ i POJ za Srbiju, napustila svoj teren i zajedno sa 1. šumadijskom brigadom, novembra 1943. probila se za Sandžak. U martu 1944. Takovska partizanska četa bila je -razbijena u s. Grabovici. U međuvremenu, Okružni komitet KPJ za Čačak formirao je Sreski komitet Partije za požeški srez, koji je stvorio partizansku grupu. Ona je marta 1944. ušla u sastav novformiranog Užičkog partizanskog odreda.

Na levoj obali Južne Morave, početkom 1944. godine, dejstvovala su: 2. 3. i 4. južnomoravska brigada, zatim 1. južnomoravski, Jastrebački, Rasinski i Zaječarski partizanski odred i Ozrenski partizanski bataljon. Na području Crne Trave i Vranja nalazila su se 5. i 6. južnomoravska brigada i 2. južnomoravski i Kosovski partizanski odred. Sve ove jedinice vodile su borbe sa Rasinskim i Topličkim četničkim korpusom, četnicima Gorskog štaba 110, nemačkim i bugarskim okupatorskim jedinicama, delovima Srpske državne straže, i Srpskog dobrovoljačkog korpusa, koji su uporno nastojali da ih razbiju i zatim unište. Pored toga, pomenute partizanske jedinice su izvodile uspešne napade na neprijateljska uporišta i na komunikacije, a uz to kontrolisale veća oslobođena područja sa kojih su ugrožavale najvažnije komunikacije u dolini r. Morave i glavne raskrsnice na njima. Naročito aktivne su bile maše jedinice na levoj obali Južne Morave, u Toplici i Jablanici, tako da su pojedini četnički komandanti izveštavali Dražu Mihailovića da „komunisti u Jablanici mogu da mobilisu koliko god hoće" i da je „stanje u Toplici i Jablanici očajno", tražeći od četničke Vrhovne komande da koncentriše što jače četničke snage i preduzme

operacije protiv srpskih brigada u južnoj Srbiji, inače će „izgubiti bitku za Srbiju“.²³

U istočnom delu Srbije, u požarevačkom okrugu, nalazile su se tri partizanske čete sa ukupno oko 80 boraca. Na desnoj obali r. Nišave, na prostoru Temske, dejstvovala je do marta 1944. samo Nišavska partizanska četa Ozrenskog bataljona. Ojačavši se brojino, ona je krajem marta prerasla u Nišavski partizanski odred. Od Zaječarskog partizanskog odreda i Ozrenskog bataljona formirana je u s. Rečici 11. marta Ozrenska brigada, koja je 20. marta prešla u istočnu Srbiju.

V

U to vreme, a u vezi sa zadatkom i ulogom koju je imala nemačka balkanska grupacija, Srbija je za nemačko fašističko komandovanje dobila još veći operativno-strategijski značaj. Pre svega, povećao se značaj komunikacija koje su iz doline Save i Dunava izvodile prema jugu, jer su služile za vezu sa njihovim snagama u Grčkoj, Albaniji i Bugarskoj. Pored toga Srbija kao sirovinska baza imala je za fašističku Nemačku ratnu privredu još uvek veliki značaj. Naročito su bile važne sirovine srpskih rudnika (Bor, Majdanpek, Trepča i dr.) i gubljenjem tih sirovina nemačka ratna industrija došla bi u još teži položaj.

Rukovodeći se svim ovim, kao i drugim vojno-političkim faktorima, nemačko komandovanje je smatralo da Srbija predstavlja „ključ za gospodarenje celokupnim Balkanom“²⁴.

Da bi popravili svoj položaj u Srbiji i na njenim zapadnim granicama, Nemci su pored čisto vojničke akcije preduzeli i niz vojno-političkih mera da bi paralisali dejstva naših snaga u Srbiji, kao i onih koje su se pripremale da prodru u Srbiju iz zapadnih krajeva naše zemlje.

Još u jesen 1943. sklopili su sa četnicima Draže Mihailovića nove sporazume, kojim se četnicima dozvolja-

²³ Arhiv VII, mikrofilm, Bileća, br. 3/123 i 733.

²⁴ Izveštaj nemačkog komandanta Jugoistoka Felbera za mart 1944, (Arhiv VII, k. 28, dok. 21/1.)

vaio da neometano vrše prinudnu mobilizaciju, radi što većeg angažovanja u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji, jer im je i ranije učešće četnika u tim borbama dobro koristilo. Ovim sporazumima omogućeno je četnicima „da prošire svoju organizaciju i da uspešno suzbiju znake raspadanja.”²⁵

Koristeći sporazum sa hitlerovcima i povećanu materijalnu pomoć, naročito u oružju i municiji, koju su od njih dobile, četničke snage Draže Mihailovića su se krajem 1943. godine i početkom 1944. znatno brojno ojačale. One su nesmetano vršile mobilizaciju, naročito u zapadnoj i istočnoj Srbiji, gde su dejstvovala slabije partizanske jedinice, ili ih uopšte nije bilo. Prema onima koji su im pružili otpor i nisu hteli da stupe u njihove redove, primenjivali su čak i smrtne kazne. Pored toga, u ovom periodu došlo je do još tešnjeg kontakta i između bugarskih okupacionih snaga i četnika.

Istovremeno, predstavnik nemačkog Ministarstva inostranih poslova Nojbahter sugerirao je nemačkom vodstvu da teško stanje u Srbiji imperativno nalaže da se nova politika energično i u velikim potezima sprovede, inače se Nediću ne bi ničim više moglo pomoći. Neposredno posle toga, januara 1944. godine, Nedićev srpski dobrovoljački korpus povećan je od pet bataljona, na pet pukova sa brojnim stanjem 8.000–9.000 vojnika dobro naoružanih artiljerijom, minobacačima i automatskim oružjem. Tih dana velikosrpska reakcija, oslanjajući se na četnike i druge kvislinške vojne formacije, uveliko je tražila puteve da aktivnošću u zemlji i inostranstvu spreči razbuktavanje oslobodilačke borbe u Srbiji. Četničko političko vodstvo je pohitalo da, kao protivtežu Drugom zasedanju AVNOJ-a, održe u s. Ba, nedaleko od Valjeva, od 25 do 28. januara 1944. svoj kongres na kome su se sve organizacije i stranke koje su podržavale četnike ujedinile u pokret pod nazivom Jugoslovenska narodna zajednica. Pored toga, obrazovan je Centralni nacionalni komitet, koji je postao „pomagač Kairske jugoslovenske vlade”, sastavljen je „opšti narodni program” i donete rezolucije

²⁵ Izveštaj Felbera za period od decembra 1943. do januara 1944, (Arhiv VII, k. 28, dok. 19/1.)

o zadacima u daljoj borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.²⁶

Odmah posle kongresa u s. Ba izbile su nesuglasice između četnika, među kojima se pojavila jaka struja koja nije htela da prizna zaključke Bačkog kongresa. S druge strane, Centralni nacionalni komitet nije priznavao Dražu Mihailovića za vođu, koji bi imao rukovodeću ulogu ne samo nad vojnim jedinicama <u zemlje već i u političkim pitanjima. Centralni komitet je išao za tim da Mihailović ostane samo vrhovni komandant tzv. jugoslovenske vojske u otadžbini, tj. četnika, a da se ne meša u politiku. Usled toga stvorena je bojazan da ne dođe do rasepa u četničkoj organizaciji uopšte. Verovatno bi do rasepa i došlo da se u ovaj spor nije umešala kraljevska izbeglička vlada u Kairu i prema njenoj želji popustile su obe strane: Draža Mihailović nije imao pravo da se meša u poslove Centralnog nacionalnog komiteta", a Komitet u vojna pitanja.²⁷

Kongres u s. Ba doveo je i do krize Nedićeve vlade, jer su nemački general Majsner i Dimitrije Ljotić, plašeći se da četnici ne počnu oružanu borbu protiv Nemaca, zahtevali bezuslovnu borbu protiv Draže Mihailovića i njegovih vojnih jedinica. Na drugoj strani, Nojhouzen i Nedić su bili protiv oštrog stava prema četnicima i tražili su sporazum sa njima. Ipak, posle dugih pregovaranja između Nojhouzena, Majsnera, Nedića i Ljotića ova kriza je bila prividno rešena u korist Nedića, što je značilo pobedu blaže i popustljivije politike prema četnicima. Nezadovoljan ovakvim ishodom krize, Ljotić je u svojim govorima hvalio Nedića, ali je u isti mah tajno pripremao državni udar da bi se dočepao vlasti u Srbiji. Udar je trebalo da izvede Srpski dobrovoljački korpus u toku noći 1/2 marta 1944. godine. Međutim, Nedić je blagovremeno doznao za Ljotićeve namere i naredio pripravnost Srpske državne straže i policije, čime je sprečio državni udar. Zanimljivo je da su nemčke vlasti znale za pripremu udara i izjavljivale da je to unutrašnja srpska stvar u koju

²⁶ Izveštaj oficira za vezu NDH kod nemačkog komandanta Jugoistoka, br. 103 od 3. III 1944, (Arhiv VII, k. 88, dok. 32/5-16).

²⁷ Izveštaj oficira za vezu NDH kod komandanta Jugoistoka, br. 168 od 5. IV 1944, (Arhiv VII k. 88, dok. br. 2/6-1).

se oni neće mešati.²⁸ Posle toga, general Majsner je smenjen i premešten u Berlin, a na njegovo mesto je došao general Bahrends.

Time je kriza Nedićeve „vlade narodnog spasa“, bila rešena u korist Nedića, a odbijeni zahtevi generala Majsnera i Ljotića da se zauzme beskompromisan stav prema četnicima. Shvativši tešku situaciju i zajedničku opasnost u Srbiji, nastalu prikupljanjem jačih snaga Narodnooslobodilačke vojske na zapadnim granicama Srbije i pojačanom aktivnošću naših jedinica u istočnoj i južnoj Srbiji i u Šumadiji, Nedić i Draža Mihailović organizovali su, sredinom marta 1944. godine u s. Leskovici, kod Valjeva, pregovore svojih delegata. Nedića su predstavljala tri delegata a Dražu Mihailovića major Dragutin Račić. Razgovaralo se o uzajamnoj saradnji i pomoći u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Pregovori su prekinuti 21. marta, ali su dva dana kasnije nastavljeni, i 25. marta doneti sledeći zaključci:

1. — da će četnici i Nedićeve oružane snage saradivati u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske u krajevima gde se ona nalazi;
2. — da će Nedić u tu svrhu pružiti pomoć četnicima u oružju i municiji;
3. — da će se ranjeni četnici lečiti u državnim bolnicama, a po ozdravljenju vratiti u svoje jedinice, i
4. — da će ovaj sporazum stupiti na snagu čim ga Draža Mihailović bude odobrio.²⁹

U međuvremenu je Draža Mihailović naredio da se izvrše sve pripreme kako bi četničke oružane formacije bile spremne da svakog momenta stupe u akciju. On je 10. februara 1944. godine uputio štabovima u Srbiji radiogram, u kome se, pored ostalog, kaže:

„Treba da očekujemo da komunisti ponovo preduzmu napad na Srbiju. Prema tome, izdajte ponovo potrebna naređenja svima da se preduzme pripremno stanje, kako bi bili spremni svakog momenta za akciju. Komunisti bi sada mogli udariti preko Tare planine u pravcu račanskog sreza ..³⁰

²⁸ Isto.

²⁹ Izveštaj oficira za vezu NDH kod komandanta Jugoistoka, br. 159 od 28. III 1944, (Arhiv VII, k. 88, dok. 55/1-1).

³⁰ Arhiv VII, mikrofilm, Bileća br. 25/364.

U vezi s tim u drugoj polovini februara upućeni su ka r. Limu četnički Javorski i Požečki korpus i 1. i 2. dragačevska brigada, ali im je naređeno da me posedaju položaje na desnoj obali r. Lima, već da se drže prikupljeni na prostoru pl. Zlatibor—Nova Varoš—s. Radojinja, dok je Zlatiborskom korpusu naređeno da se koncentriše severno od Priboja i Rudog.³¹ Pored toga, Draža Mihailović je 27. februara poverio Pavlu Đurišiću komandu nad svim četničkim snagama u Sandžaku.³²

U to vreme je i Nedić uputio ka Višegradu i u Sandžak 2. i 5. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa „radi čišćenja koridora Srbija—Crna Gora u predelu Sandžak“, sa upozorenjem da se pri tome oslone na četničke jedinice „radi zajedničke akcije.“³³

VI

Polazeći od zaključka da je Srbija ključ za držanje Balkana, nemačko fašističko komandovanje je nastojalo da je sačuva od uticaja narodnooslobodilačkog pokreta. Stoga je u Srbiji neprekidno držalo brojne operativne i policijske snage, a dovodilo je i jake bugarske okupacione jedinice i svim sredstvima pomagalo Nedića i Ljotića i kontrarevolucionarne četničke snage Draže Mihailovića.

Za ostvarenje svojih planova — sprečavanje prodora i onemogućavanje dejstva jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda u Srbiji — fašističko komandovanje je raspolagalo sledećim snagama:

Nemačke: 5. policijski motorizovani puk na prostoriji Sjenica—Duga Poljana—Novi Pazar, tri dobrovoljačka policijska puka „Srbija“ (1. puk u rejonu Niša, Leskovca, Bora i Zaječara, sa štabom puka u Nišu; 2. puk u Beogradu, Valjevu i Požarevcu, sa štabom puka u Beogradu i 3. puk u Kraljevu); Legija „Krempler“, sastava tri bataljona albanskih regularnih trupa i muslimanska fašistička milicija (ukupno oko 4.000. ljudi) u Sandžaku; 2. puk „Brandenburg“ u rejonu Priboja i Prijepolja; 696.

³¹ Arhiv VII, mikrofilm, Bileća, br. 25/493.

³² Arhiv VII, mikrofilm, Bileća, br. 25/452.

³³ Arhiv VII, mikrofilm, Bileća, br. 25/389, 25/462—463.

motorizovani bataljon poljske žandarmerije u rejonu Užica i Šapca i 5. puk za osiguranje železnica duž glavnih železničkih pruga. Pored toga, u Srbiji su se nalazili: 500. SS-padobransko-lovački bataljon u Kraljevu, nekoliko landešicen bataljona) sa štabovima bataljona u sedištima feldkomandantura), dve stražarske čete i druge nemačke jedinice za koje nemamo podataka. O brojnom stanju ovih nemačkih snaga takođe nemamo podataka.

Bugarske: 1. okupacioni korpus: 22. pešadijska divizija – u Nišu, Zaječaru, Pirotu i Beloj Palanki; 24. pešadijska divizija – u Užicu, Požegi, Čacku i Kraljevu; 25. pešadijska divizija – u Požarevcu i Petrovcu i 27. pešadijska divizija – u Kuršumliji, Prokuplju, Lebanu i Leskovcu. Na teritoriji Srbije nalazili su se i delovi bugarske 1. armije (ukupne jačine oko jedne divizije) i 29. pešadijska divizija 5. armije, čiji je štab bio u Vranju, a slabiji delovi u Makedoniji.

Kvislinške: Ruski zaštitni korpus (pet pukova), formiran od ruskih emigranata koji su živeli u Jugoslaviji (1. puk u Loznici i Krupnju na obezbeđenju rudnika antimona, dve čete ovoga puka na pl. Kopaoniku; 2. puk u Kraljevu; nepotpuni 4. puk i rezervni bataljon u Beogradu; ostali pukovi verovatno u istočnoj Srbiji, i u dolini r. Ibra i Južne Morave, ali za njih nemamo podataka); Srpski dobrovoljački korpus od pet pukova, jačine oko 8.000–9.000 vojnika u Priboju, Valjevu, Kragujevcu, Nišu i Smederevu i Srpska državna straža jačine preko 18.000 ljudi – u oblasnim, okružnim i sreskim mestima i na granicama Srbije.³⁴

Posebnu vojnu snagu u Srbiji, ali ne i od osobitog značaja, predstavljali su četnici Draže Mihailovića. Oni su u to vreme raspolagali sa trideset korpusa, različite jačine – od 500 do 2.000 ljudi. Raspored njihovih korpusa u Srbiji bio je sledeći:

- a) u zapadnoj Srbiji i Šumadiji:
  - Cerski korpus (gorski štab 86) na teritoriji jadar-skog, rađevačkog, pocerskog i azbukovačkog sreza;

³⁴ Prema izveštaju oficira za vezu NDH kod nemačkog komandanta za Jugoistok, br. 165 od 1. IV 1944. god., brojno stanje svih Nedićevih snaga u Srbiji iznosilo je: 1.261 oficir, 15.731. podoficir, i 11.971. vojnik – svega 28.963 naoružanih ljudi (Arhiv VII, k. 88, dok. 1/6–1).

– Valjevski korpus (gorski štab 83) na prostoru Peoka – Valj evo – Mionica – Kamenica – Osečina;

– Zlatiborski korpus (gorski štab 18) na teritoriji zlatiborskog, užičkog i račanskog sreza;

– Požečki korpus (gorski štab 19) u rejonu Kosjerić – Požega – Arilje – Kokin Brod.

– Javorski korpus (gorski štab 17) na prostoru moravičkog, studeničkog i deževskog sreza;

– 1. ravnogorski korpus (gorski štab 52) na prostoru takovskog i dragačevskog sreza;

– 2. ravnogorski korpus (gorski štab 53) u ljubićkom, trnavskom i žičkom srezu;

– 1. sumadijski korpus (gorski štab 56) u gružanskom i levačkom srezu i jednom delu kragujevačkog sreza;

– 2. šumadijski korpus (gorski štab 57) na teritoriji lepeničkog sreza i u jednom delu kragujevačkog i oplenačkog sreza;

– Rudnički korpus (gorski štab 80) u kačerskom i kolubarskom srezu;

– Oplenački korpus gorske garde na prostoriji Aranđelovac – Topola – pl. Rudnik.

– Kosmajski korpus gorske garde (gorski štab 74) u kosmajskom i mladenovačkom srezu;

– Kolubarski korpus (gorski štab 78) u tamnavskom i posavskom srezu;

– Avalski korpus (gorski štab 76) na teritoriji posavskog, vračarskog i gročanskog sreza;

– Resavski korpus (gorski štab 79) u resavskom i despotovačkom srezu;

– Varvarinski korpus (gorski štab 59) na teritoriji beličkog i temničkog sreza, i

– Ivankovački korpus (gorski štab 60) na prostoru paraćinskog i ravaničkog sreza;

b) u južnoj Srbiji:

– Rasinski korpus (gorski štab 23) na prostoriji Brus – Kruševac – Trstenik;

– Toplički korpus (gorski štab 33) u kosaničkom, topličkom i dobričkom srezu;

- Južnomoravski korpus (gorski štab 165) na teritoriji pčinjskog, poljaničkog i leskovačkog sreza;
- Vlasimski korpus (gorski štab 153) u vlasotinačkom, masuričkom i bosiljgradskom srezu;
- Jablanioki korpus (gorski štab 194) u jablaničkom i gnjilanskom srezu;
- Nišavski korpus (gorski štab 45) na teritoriji nišavskog, caribrodskog, lužničkog i belopalanačkog sreza, i
  - Čegarski korpus (gorski štab 64) u prostoru Niša;
- c) u istočnoj Srbiji:
  - Smederevski korpus (gorski štab 73) u jasiničkom, velikooraškom i podunavskom srezu;
  - Mlavski korpus (gorski štab 69) u mlavskom, homojlskom, ramskom, požarevačkom, a delimično i moravskom srezu;
  - Krajinski korpus (gorski štab 67) na teritoriji porečkog, ključkog, brzopalanačkog, golubačkog i zviškog sreza;
  - Timočki korpus (gorski štab 65) u negotinskom, krajinskom, borskom, zaječarskom i boljevačkom srezu;
  - Knjaževački korpus (gorski štab 190) u zaglavskom, timočkom i svrljiškom srezu, i
  - Deligradski korpus (gorski štab 200) na teritoriji Soko Banja – Aleksinac – s. Ražanj;

Pored ovih četničkih korpusa u Sandžaku su se nalazili Drinski i 1. i 2. mileševski korpus, a na Kosovu i Metohiji 1. i 2. kosovski (jurišni) korpus.

Svaki četnički korpus je imao 2–5 brigada i svoju korpusnu oblast koja se u izvesnoj meri poklapala sa ranijim vojnim okruzima. Brigada je, načelno, obuhvatala teritoriju bivšeg administrativnog sreza. Korpusi su imali svoj aktivni sastav, koji je sačinjavao rukovodeći kadar i jedan deo stalnih vojnika – četnika. Drugi deo sačinjavali su svi vojni obveznici sa teritorije korpusne oblasti. Jedan deo tih obveznika mobilisan je prilikom izvođenja akcija protiv jedinica NOVJ, dok se mobilizacija svih obveznika predviđala samo na dati znak opšte mobilizacije. Na taj način stvorene su, prividno, mnogobrojne četničke jedinice.

Takav položaj i raspored okupatorsko-kvislinških snaga imao je neprijatelju da osigura transport i manevar trupa i materijala u pravcu glavnine Narodnooslobodilačke vojske i slobodne teritorije u Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori, a isto tako i u pravcu sovjetsko-nemačkog fronta i Grčke; da u Srbiji sačuva administrativno-upravne, ekonomske i političke centre okupatora, Nedića i Draže Mihailovića i, najzad, da sprečava prodiranje divizija i korpusa Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju, te time onemogućiti vojnički i politički uticaj narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji.